

УДК 332.1

Турський І. В.

*кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і фінансів,
Тернопільський національний технічний університет ім. Івана Пулюя*

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ НА СОЦІО- ГУМАНІТАРНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА РЕГІОНІВ

Turskyj I.V.

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics
and Finance, Ternopil National Technical University named after. Ivan Puluj*

FEATURES OF THE EFFECTION OF KNOWLEDGE ECONOMY ONTO REGIONS SOCIO-HUMANITARIAN ENTERPRISES' DEVELOPMENT

Анотація.

Визначено напрями впливу структурних особливостей економіки знань на розвиток підприємництва регіонів та особливості методології його вимірювання. Проаналізована програма Світового Банку «Знання заради розвитку» головною метою якої є стимулювання економічних суб'єктів через поєднання вирішення глобальних та місцевих проблем шляхом використання знань. Виділено ключові засади (фактори) створення та функціонування інноваційної економіки знань, які є основою методології вимірювання знань. Підтверджено, що одним із соціо-гуманітарних чинників, які можна спостерігати внаслідок появи економіки знань є соціальна концепція так званого безумовного базового доходу.

Досліджено концепції соціо-гуманітарних чинників розвитку підприємств регіонів Е. Тофлера та Ф. Фукуями які основою економічного розвитку в постіндустріальній епісі вважають людину – унікальну особистість, носія знань.

Summary.

The directions of the influence of structural features of the knowledge economy on the development of the region's entrepreneurship and the peculiarities of the methodology of its measurement are determined.

The World Bank Knowledge for Development program is analyzed, the main objective of which is to stimulate economic actors through a combination of solving global and local problems through the use of knowledge. The key principles (factors) of the creation and functioning of the innovative knowledge economy, which are the basis of the methodology of knowledge measurement, are highlighted. It is confirmed that one of the socio-humanitarian factors that can be observed as a result of the emergence of a knowledge economy is the social concept of so-called unconditional basic income.

The E. Toffler's and F. Fukuyama's concepts of socio-humanitarian factors of the enterprises and regions development that have considered that the basis of economic development in the post-industrial era is a human being - a unique person, a carrier of knowledge.

Ключові слова. знання, регіональний розвиток, економічний розвиток, рента.

Keywords. knowledge, regional development, economic development, rent.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Будь-який регіон, підприємство є структурним елементом країни. Таким чином, відбувається наслідування властивостей (культури, менталітету працівників, рівня розвитку інфраструктури, ділових звичаїв і т.д.) більшого структурного елемента – країни в цілому. Саме тому не можна розглядати соціо-гуманітарний розвиток в ракурсі економіки знань з відривом від країни і регіону їх базування, ведення господарювання, виробничо-збутової діяльності

окремого підприємства чи регіону. Феномен економіки знань доцільно розглянути в ракурсі держави, як в тій чи іншій мірі підтримує та стимулює розвиток згаданих структурних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми регіонального розвитку і розвитку підприємництва відображені у роботах: З. Варналія, В. Гейця, Б. Данилишина, М. Долішнього, С. Сілюкової, В. Федоренка, В. Чужикова та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Визначити напрями впливу структурних особливостей економіки знань на розвиток підприємництва регіонів та особливості методології його вимірювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи з більш високого рівня означену проблематику варто зазначити, що актуальність економіки знань підтверджується і тим фактом, що міжнародні організації регулярно у різних формах здійснюють всебічну підтримку слабо розвинутих економік саме через стимулювання інновацій та росту інтелектуального капіталу окремих територій. Так, основними завданнями програми Світового банку «Знання заради розвитку» є підвищення обізнаності національних політичних лідерів в тому, що знання є надзвичайно потужним чинником зростання регіональної економіки. Ідеєю є стимулювання економічних суб'єктів через поєднання вирішення глобальних та місцевих проблем через знання, підкреслюючи порівняльні переваги, і допомагаючи лідерам побудувати інститути, які сприяють, а не перешкоджають малому бізнесу та фізичним особам-підприємцям використовувати конкурентні переваги, доступні для великих потужних компаній та транснаціональних корпорацій, які вже володіють і ефективно оперують інформаційними ресурсами.

Програма «Знання заради розвитку» була націлена на такі країни як Аргентина, Бразилія, Чилі, Китай, Індія, Корея, Мексика, Росія, Катар, Сенегал, Танзанія, Туніс та Туреччина. Основними завданнями була допомога цим країнам підготувати їх економіки до подальших трансформацій, що базуються на знаннях у формі надання рекомендацій, планів розвитку та ін.

Тому вивчити досвід та бачення структурних особливостей економіки знань однієї з найбільш впливових міжнародних організацій є доцільним.

Найбільш значущим висновком, який було зроблено в результаті проведення програми «Знання заради розвитку» є твердження, що інтелектуальні потужності, що базуються на знанні та інноваціях є найбільш універсальним ресурсом, який здатний забезпечити процвітання та швидкий розвиток як для країн з слабкою економікою, так і для економічно розвинутих та окремих їх регіонів. Основні висновки-постулати, що були отримані в результаті провадження цієї програми були наступні [1, с.3]:

- Знання та інновації завжди відігравали важливу роль в економічному і соціальному розвитку. Але глобалізація і технологічна революція останніх декількох десятиліть зробили знання ключовим фактором конкурентоспроможності і глибоко зміни форми й закономірності економічного зростання і ділової активності в світі.;
- Для того, щоб країна отримала успішну економіку знань, лідери повинні працювати одночасно над створенням бази для їх інноваційних систем, над інформаційно-комунікаційними аспектами технологічної інфраструктури. Це приведе до появи економічного та інституційного режиму високої якості. Стратегії повинні бути адаптовані до особливостей країни та її регіонів та специфіки її розвитку. Також потрібно розуміти, що прогрес, як правило, є поступовим, але деякі країни змогли досягти значних результатів протягом десятиліття;
- Деякі з країн, що домоглися швидкого прогресу організували загальнонаціональні програми реформ. Одними із їх загальних концепцій була необхідність зміцнення довіри і соціальної згуртованості навколо програми розвитку економіки знань. Інші концепції наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Ключові засади (фактори) створення та функціонування інноваційної економіки знань.

Фактор 1 Економічний та інституційний режим	Фактор 2 Освіта та навички	Фактор 3 Інформація та комунікаційна інфраструктура	Фактор 4 Інноваційна система
Економічний та інституційний режим в країні повинні забезпечувати стимули для ефективного використання наявних знань, придбання нових знань, а також застосування їх як в економічній діяльності, з метою підвищення продуктивності, підвищення якості інновацій, алей також сприятливі умови для заснування нових підприємств	Населення країни потребує здобуття освіти на навичок, що дозволили б їм створювати та обмінюватись знаннями та використовувати їх для благих цілей	Динамічна інформаційна інфраструктура необхідна для сприяння ефективній комунікації, поширення та обробки інформації	Інноваційна система країни – це фірми, науково-дослідні центри, університети, аналітичні центри, консультативні та інші організації, які повинні бути здатними торкнувшись зростаючого запасу світових знань, асимілювати і адаптувати його до місцевих потреб, а також створити технології, які лежать в основі розробка нових продуктів і процесів і які можуть конкурувати на міжнародних ринках

Джерело: адаптовано автором на основі [2, с. 5]

Однією із найважливіших проблем, які постають перед сучасними науковцями є вимірювання (ефективності) та оцінка діяльності економіки знань на регіональному рівні. Дана проблема загострюється тією складністю, що даний термін, як вже згадувалось вище, є дуже багатограним. В рамках

проведення програми «Знання заради розвитку» Світовим банком запропоновано методологію оцінки знань.

Першим кроком у створенні національної економіки знань є усвідомлення сильні сторони тієї чи іншої країни та її регіонів так само як і слабких. Це стосується і аналізу реальних і потенційних конкурентів. Країни повинні потім сформулювати їх цілі та розробляти політику і інвестиційні програми для їх досягнення.

В рамках програми «знання заради розвитку» було розроблено інтерактивний онлайн-інструмент порівняльного аналізу, оцінки знань. Методологія оцінки знань дозволяє країнам визначити проблеми та можливості, з якими вони стикаються в процесі переходу до економіки знань, а також види політики, які необхідно заохочувати для притоку майбутніх інвестицій до реальних підприємств. Веб-статистика показує, що використання цього інструменту продовжує зростати через свою простоту використання, прозорості та доступності. Він широко використовується урядовими чиновниками, політиками, посадовими особами, науковцями, представники громадянського суспільства та приватного сектора. З її допомогою забезпечується підґрунтя для політичних дискусій між Світовим банком і країнами-клієнтами.

Методологія вимірювання знань базується на основі вимірювання 83 структурних і якісних змінних, які служать в якості індикаторів для чотирьох основних факторів економіки знань, описаних вище.

Завдяки цьому стає можливим застосування міжнародного досвіду, причому використовуючи такий графічний аналіз при прийнятті рішень доцільно брати за зразок саме той елемент структури, економічний процес, явище або реформу, яка відповідає проблемній зоні країни, в якій аналогічні явища вже спостерігались. Більш детальний розгляд системи показників наведений у таблиці 2.

Таблиця 2.

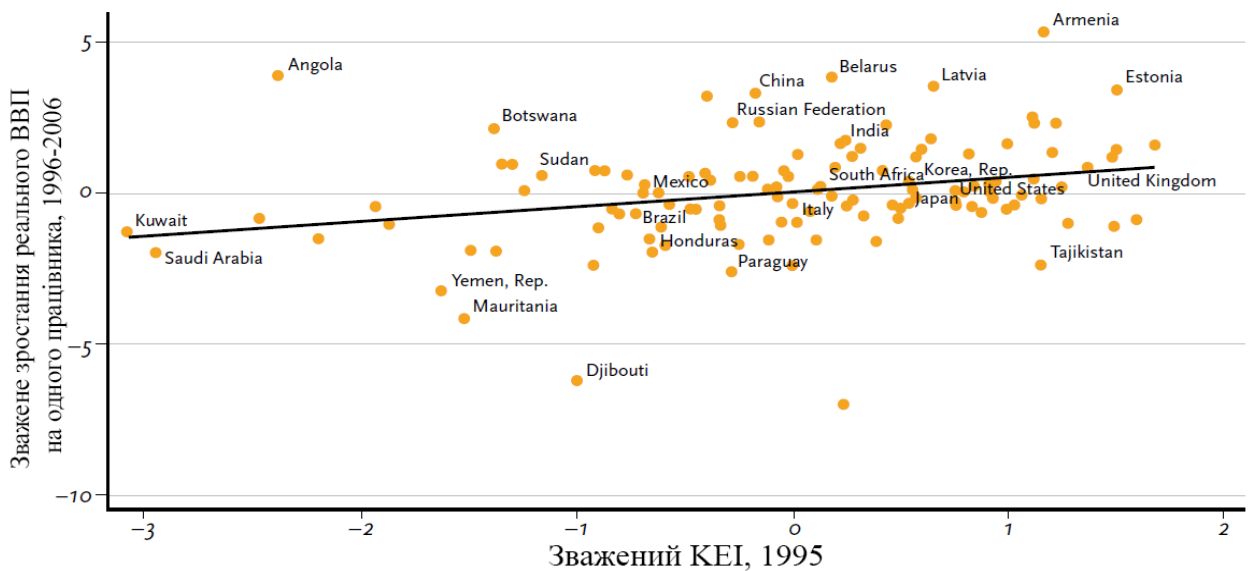
Детальний аналіз чотирьох основних факторів методології оцінки знань країни та регіонів

Фактор	Індикатор
Економічний та інституційний режим	<ul style="list-style-type: none"> - Тарифні та нетарифні бар'єри - Якість управління - Верховенство права
Рівень освіти та володіння населення професійними навичками	<ul style="list-style-type: none"> - Рівень писемності серед дорослого населення - Рівень середньої освіти - Рівень вищої освіти
Інформаційна інфраструктура	<ul style="list-style-type: none"> - Кількість телефонів на 1000 жителів - Кількість комп'ютерів на 1000 жителів - Кількість інтернет-користувачів на 1000 жителів
Рівень інновацій	<ul style="list-style-type: none"> - Обсяг надходження за роялті-платежами в доларах США на одного працівника - Кількість технічних журналів на мільйон жителів - Кількість патентів резидентів на мільйон жителів

На основі цієї методології Світовим банком розроблено комплексний індекс рівня розвитку економіки знань (англ. knowledge economic index – KEI) який враховує наведені вище 12 індикаторів, які відповідають цим чотирьом факторам розвитку економіки знань. Він є простою середньою нормалізованих значень цих індикаторів і зазвичай знаходиться на проміжку між 0 (найслабший рівень розвитку економіки знань) і 10 (відповідно найсильнішим). За допомогою цього показника стає можливим порівнювати країни, в тому числі динаміку розвитку знань в часі. Так, Україна за комплексним показником рівня розвитку економіки знань знаходиться на 52 місця із 140 країн, наведених у рейтингу Світового банку.

Виявлено, що загальний економічний розвиток має тісну кореляцію із розвитком знань. Країни з більш високим рівнем культивування знань, як правило, мають більш високий рівень економічного розвитку, і навпаки. Проте ця тісна кореляція не встановлює чіткого причинно-наслідкового зв'язку між

КЕІ і економічним розвитком, адже цілком ймовірним є твердження, що країни з високим рівнем розвитку, мають достатню кількість вільних ресурсів і можуть дозволити собі більше інвестицій в знання [2, с.25]. Проте, економетричні тести насправді показують, що існує статистично значний причинно-наслідковий зв'язок між рівнем накопичення знань по КЕІ та економічного зростання в майбутньому. На рисунку 1 продемонстровано залежність між КЕІ країни та її середнім майбутнім темпом зростанням ВВП на душу населення. На горизонтальній відкладено бали КЕІ за 1995 рік після врахування відмінностей в початковій реальному ВВП на душу населення і зростання капіталу на одного працівника.

Рис. 2. Кореляція між майбутнім економічним зростанням країни та нагромадження знань у економіці.

Джерело: World Bank [2]

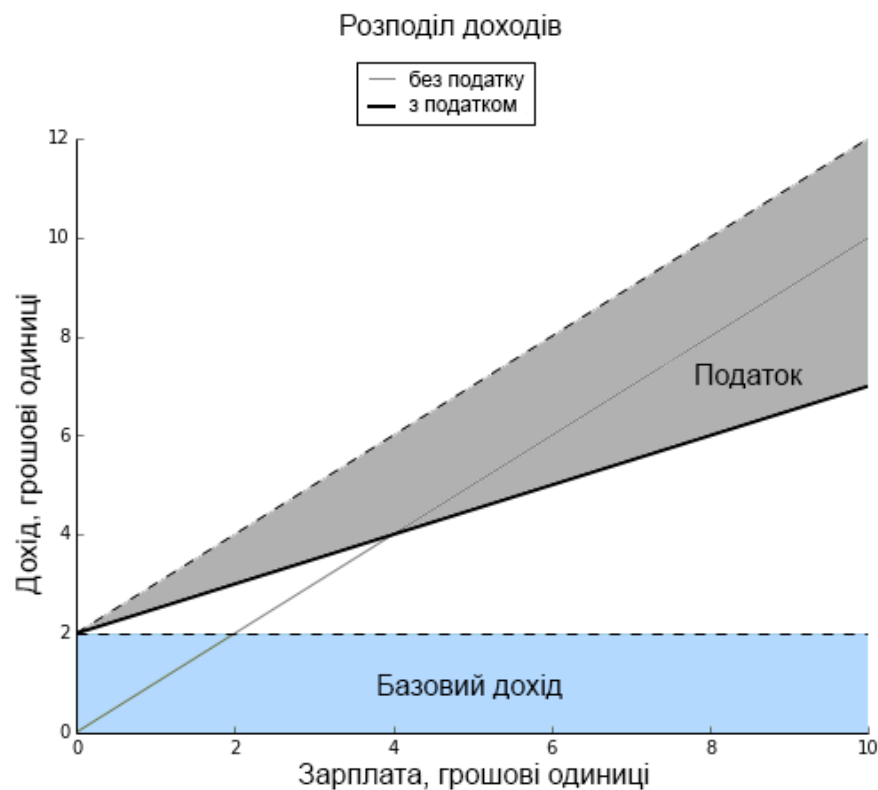
Україна на цьому графіку не зображена, проте в рейтингу Світового банку наша країна поступається на 4 позиції за комплексним показником КЕІ, тому певні паралелі все ж можна провести. За іншими показниками результати також схожі, окрім одного – режим економічних ініціатив у Російській федерації 1.55, в Україні – 4.06 пункти.

Все це підтверджує актуальність інвестицій в інтелектуальний капітал нашої держави як одного з найголовніших інструментів розвитку регіонів та

підтримки малого та середнього бізнесу в нашій державі. Тому, резюмуючи вищесказане, можемо зазначити, що подібних досвід слід використовувати для формування стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку економіки знань в Україні.

Одним із соціо-гуманітарних чинників, які можна спостерігати внаслідок появи економіки знань є соціальна концепція так званого безумовного базового доходу (рис. 2). Згідно цієї концепції кожному члену певної спільноти держава або ж інший соціальний інститут регулярно буде виплачувати певну суму грошей. Така виплата здійснюється всім членам спільноти не залежно від їх зайнятості, виду діяльності чи рівня доходу. При цьому у людей немає конкретного зобов'язання працювати взагалі.

Рис. 2. Реальні доходи населення залежно від окладу при використанні базового доходу і фіксованого 50% податку.

Джерелами фінансування виплат базового доходу можуть виступати:

- податки;

- кошти, отримані в результаті відміни програм, які втратять актуальність через введення базового доходу (допомога безробітним, мінімальна заробітна плата і т.п.);
- екологічні збори та податки;
- рента за користування природними ресурсами;
- тощо.

Тобто у структурі державних витрат зміни не є кардинальними, проте обсяги деяких з них в разі упровадження такої концепції будуть вимагати значного зростання.

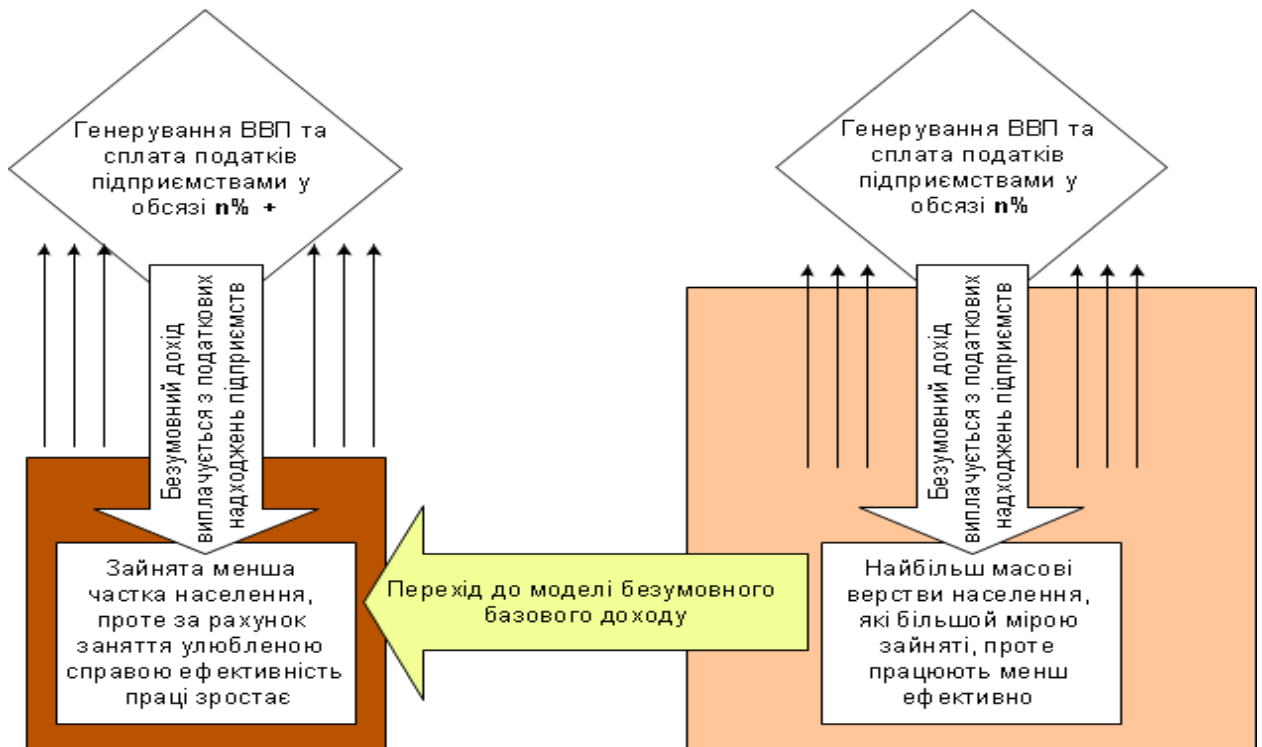
До позитивних наслідків упровадження такої концепції можна віднести, наприклад, такі:

- вирішення проблеми бідності;
- вирішення проблеми технологічного безробіття;
- зменшення проблеми економічної нерівності;
- зменшення витрат, які йдуть на адміністрування соціальних програм (через відсутність необхідності у контролі за ефективністю цих програм);
- поява можливості для людей займатись видом діяльності, який їм подобається, а не тим, який ї найбільш прибутковим/популярним на ринку праці.

Так на рис. 3 зображено схематичний принцип роботи такої концепції, темним кольором зображено вищу продуктивність, при цьому площа прямокутника яка відображає кількість працюючого населення є меншою.

Дуже часто початкова освіта або ж первинний вибір діяльності молодій людині може бути помилковим в плані їх реальних бажань чи здібностей (наприклад внаслідок тиску з боку батьків, престижу певної професії, бажання «вирватись» із бідності). З віком така людина починає розуміти, що її професія не приносить їй задоволення і свою роботу такий працівник виконує неефективно. В цей же час змінити професію, перевчитись/переорієнтуватись на інший вид діяльності дуже часто не буває змоги, оскільки дохід бідних

прошарків населення є низьким, немає можливості заощадити достатню суму коштів, наявна власна сім'я і людина не має змоги перестати працювати на тривалий для перенавчання час, оскільки і зарплата не буде при цьому виплачуватись. Якраз цю проблему і покликана вирішити концепція безумовного базового доходу.

Рис. 3. Гіпотетичний позитивний ефект від наявності у людей можливостей займатись найбажанішим видом діяльності

Негативними сторонами безумовного базового доходу можна назвати наступні:

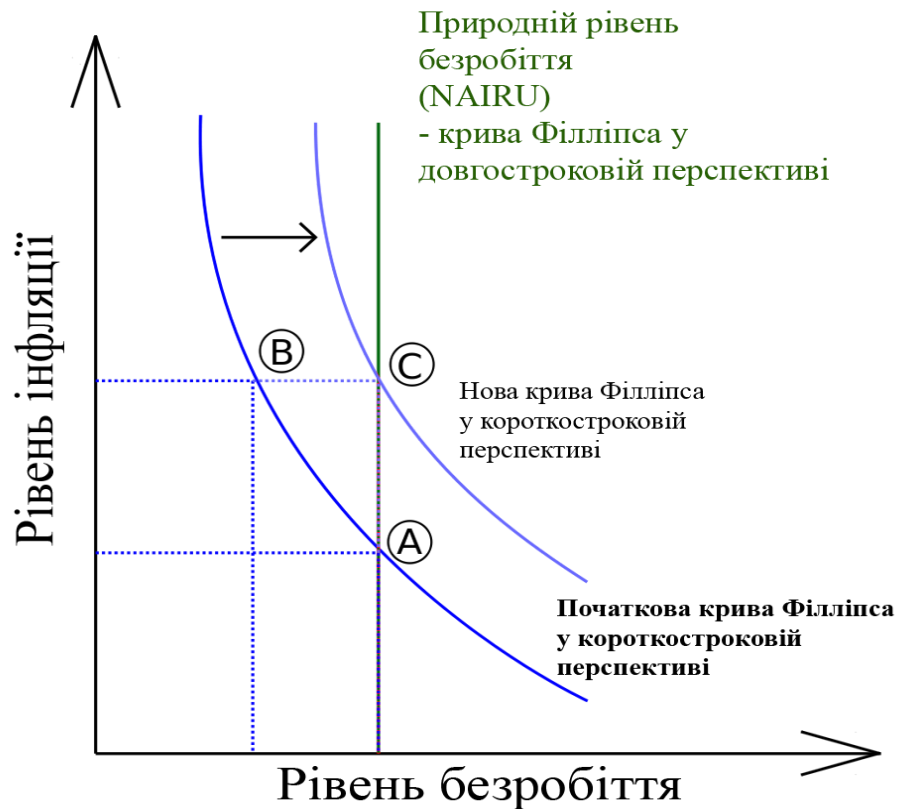
- надзвичайна складність реалізації в теперішніх реаліях соціально-господарського устрою практично всіх країн світу;
- значні витрати з боку держави на таку систему;
- проблеми, пов'язані із притоком мігрантів та ін.

За всю історію існування цієї концепції проводились кілька соціальних експериментів у багатьох країнах, наприклад у Фінляндії, Німеччині, Канаді та ін., де досліджуваній групі людей виплачувався базовий дохід протягом певного періоду часу і спостерігались зміни у стилі та поглядах на життя і продуктивну працю. Так, частими спостерігались такі ефекти як збільшення

кількості часу, який досліджувані витрачали на саморозвиток, поява відчуття «свободи», що приводило до проявлення більшої креативності та продуктивності у професійній діяльності, зміна професії на ту, які більше подобалась та ін. У Швейцарії у 2016 році пройшов референдум, на якому, проте, більшість відмовилась від планів введення безумовного базового доходу [3].

Опитування проведене у 2016 році у країнах Євросоюзу показало, що 64% жителів підтримали б введення безумовного базового доходу. При цьому 35% знають, що він собою являє, 23% кажуть, що повністю розуміють суть та задачі цієї концепції, 25% чули про неї, 17% нічого не знають про базовий дохід. Цікавим є те, що лише 4% після введення базового доходу відмовляться працювати взагалі [4].

В якості іншого соціально-гуманітарного фактора розвитку підприємств та регіонів слід згадати теоретичний феномен так званої пост-дефіцитної або, по-іншому, бездефіцитної економіки (англ. post-work або post-scarcity economy). Постдефіцитною можна назвати таку гіпотетичну економіку, в умовах якої переважну більшість необхідних для типових споживчих (та ряду інших) товарів можна виробити у великій кількості та, що важливо, з мінімальними затратами людської праці. Таким чином товари стають надзвичайно доступними через свою дешевизну або й взагалі безкоштовними [5]. Такий стан економіки можна зобразити графіком на рис. 4

Рис. 4. Крива Філіпса, що демонструє теоретичні засади пост-дефіцитної економіки

Зазвичай згідно концепції бездефіцитної економіки вважають, що дефіцит не буде повністю ліквідований для всіх без винятку товарів та послуг масового споживання. Проте люди будуть мати змогу дуже легко їх отримати без докладання значних зусиль. Окрім благ широкого вжитку наявна можливість отримати й ряд інших, не критичних для життя товарів та послуг. Проте вчені все ж вважають, що певні товари та послуги все таки будуть залишатись дефіцитними в межах описуваної концепції [6].

Звичайно, не можна ігнорувати того факту, що ця концепція бездефіцитної економіки розглядалась ще у працях Карла Маркса. Він стверджував, що перехід до пост-капіталістичного суспільства в поєднанні з досягненнями у сфері автоматизації дозволить значно скоротити робочу силу, яка потрібна для виробництва певних товарів. Такий стан речей в решті решт приведе до того, що всі люди будуть мати велику кількість вільного часу, який вони зможуть тратити на науку, мистецтво та творчу діяльність.

Таким чином, можемо зробити висновок що класик в кінцевому рахунку бачив пост-дефіцитну економіку в дуже подібному до сучасних авторів ракурсі, проте шлях та траєкторію розвитку до неї для існуючого на той момент суспільства він вбачав по-іншому. На нашу думку, саме практика ведення господарства у Радянському Союзі продемонструвала нереальність такого способу досягнення цієї мети.

Наступним автором, чиї постулати є актуальними для даного дослідження, є Ф. Фукуяма із його концепцією «кінця історії». У своїх працях та наукових поглядає науковець розкриває домінування ліберальної демократії як кінцевої і найбільш досконалої соціокультурної еволюції людства та ефективної форми влади та управління. Все ж автор розглядає цю теорію не як кінець історії в широкому розумінні, але як найбільш досконалу форму суспільного устрою та кінець протистояння ідеологій, війн та глобальних катаклізмів антропогенного походження [7].

Формуючи модель соціо-гуманітарних чинників розвитку підприємств та регіонів не можна не згадати автора соціальної концепції «Інформаційної цивілізації» Е. Тофлера, яка до сьогодні залишається актуальною і перегукується із багатьма підходами сучасних економістів-футурологів. Основними тезами його праць є поділ розвитку людства на кілька головних фаз які він назвав хвилями, що органічно виштовхують попередні із культурних, політичних та економічних векторів існування [8]:

В ракурсі даного дослідження особливо цікавими є бачення Е. Тофлером інформаційного суспільства без акцентування уваги на аспекті технологій, розумних машин та роботів як ключового фактора до переходу в цю епоху. Навпаки, він в певній протиставляє причини еволюції традиційним сучасним авторам пост-дефіцитної економіки і ставить на перше місце людину як головний драйвер технологічного прогресу та розвитку.

Тут людина розглядається автором не як безіменна клітина серед безлічі у тілі світового організму, а як окрема унікальна особистість, яка буде розвиватись з часом і кількість, варіативність таких унікальностей буде лише

збільшуватись, що і буде приводити до різноманітних соціально-економічних, гуманітарних проривів, які власне і будуть рухати прогрес. Саме багатогранність шляхів розвитку, культурних особливостей та менталітетів буде породжувати креативні та екстраординарні шляхи модернізації суспільно-економічних механізмів та вирішення нових проблем людства, які будуть обов'язково виникати на шляху його розвитку. Власне причиною такого розвитку виступає бажання і цілеспрямована креативна праця людини, яка стає можливою лише при забезпеченні добробуту і мотивації як працівнику.

Основним ресурсом виробництва, матеріалом у такому суспільстві виступають знання. Вже сьогодні таке твердження в повній мірі збувається, оскільки питання традиційні питання економічної теорії «як виробляти?», «скільки виробляти?» вже не стоїть. Більш нагальними питаннями є ідея самого виробництва, підприємницькі здібності, регіонів збуту, шляхів та способів просування товару чи послуги. Тобто на сучасному етапі для загального кола масових споживачів виробляти можна все що завгодно і в будь-якій кількості. Проте перед компаніями виникають нові запитання – як виділитись серед конкурентів, яким чином забезпечити, задовольнити або ж взагалі створити попит, які нові потреби виникають у споживача і яким чином можна їх найкраще і найповніше задовольнити. Підприємства будуть шукати відповіді саме на такі питання у найближчому майбутньому і ці відповіді можуть дати лише інформаційні ресурси, володіння якими і буде забезпечувати компаніям та країнам економічне домінування [8, 9].

Погоня за інформаційним ресурсом буде стимулювати людину до постійного розвитку і вдосконалення. Саме такий розвиток і спричинить появу інформаційного постіндустріального суспільства, яка буде природньою тягою людини до вдосконалення.

Висновки. Загалом, аби визначити рекомендації на рівні регіонів і підприємств щодо прискорення соціально-гуманітарного розвитку, з викладеного вище слід зробити важливий висновок – питання добробуту

окремого взятої людини, працівника, елемента суспільства є одним із найважливіших факторів економічного прогресу. Адже зрозуміло, що вмотивована і в той же час щаслива, задоволена життям людина працює набагато продуктивніше і генерує додатковий прибуток підприємству за рахунок креативних ідей, шляхом перетворення інформації у знання, та через застосування до цих знань підприємницьких ініціатив та здібностей. Саме забезпечена усім необхідним для комфортного життя особистість є невід'ємним елементом, який стане і наслідком і причиною виникнення феномена економіки знань на теренах нашої держави.

Література

1. Building Knowledge Economies. (2007) World Bank: Advanced Strategies for Development. WBI Development Studies. Washington, DC. Електронний ресурс: [http:// worldbank.org/KFDLP/Resources/461197-1199907090464/k4d_bookletjune2008.pdf](http://worldbank.org/KFDLP/Resources/461197-1199907090464/k4d_bookletjune2008.pdf)
2. Knowledge for Development. World Bank Institute's program on building knowledge economies. World Bank Institute. Електронний ресурс: [http:// worldbank.org/KFDLP/Resources/461197-1199907090464/BuildingKEbook.pdf](http://worldbank.org/KFDLP/Resources/461197-1199907090464/BuildingKEbook.pdf).
3. Welcome to the post-work economy – Fastcoexist., - available at: <http://www.fastcoexist.com/3056483/welcome-to-the-post-work-economy> 15 March 2016.
4. Nico Jaspers. What do Europeans think about basic income? Survey Results from April 2016 - http://www.basicincome.org/wp-content/uploads/2016/05/EU_Basic-Income-Poll_Results.pdf
5. Abhimanyu Das; Charlie Jane Anders (2014), Post-Scarcity Societies [electronic source: <http://www.webcitation.org/6d2RghYpt>]
6. Маркс К. Введение (Из экономических рукописей 1857—1858 годов) // Собр. соч., изд. 2, т. 12. – М.: Политиздат, 1958. – 879 с.
7. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – New York: Free Press. – 1992. – 418p.

8. Тоффлер Э. Шок будущего. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.
9. Тоффлер Э. Третья волна. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.